

СТАТУС ЦЕРКОВНИХ СТАРОСТ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

Розглядаючи проблеми самоврядування, що стосуються, зокрема, і системи управління релігійною справою України, не можна обійти увагою діяльність церковних старост.

28 лютого 1721 року Іменним указом у Російській державі було проголошено створення цього інституту. Наслідком такого нововведення стала не тільки допомога світських осіб священно - і церковнослужителям, але і посилення контролю за господарською діяльністю причту. Причому, якщо, згідно із згаданим указом, функція церковних старост полягала лише у продажу свічок ("при церквах для продажу свічок запровадити церковних старост, довіри гідних"), то рішеннями Синоду від 1723 і 1747 років вона була доповнена збиранням подаянь під час священнослужіння, купівлею речей, необхідних церкві, веденням обліку надходжень і витрат, зберіганням церковних грошей.

Запровадження церковних старост не було для населення України чимось абсолютно надуманим і неприродним. Вже та обставина, що старости не призначались, а обирались самими парафіянами, відповідала українській традиції (в тому числі і в релігійній сфері - згадаймо процедуру обрання парафіяльних священиків). Крім того, традиційно парафіяни брали активну участь як в будівництві, так і в утриманні релігійних споруд. Інша справа, що відтепер світські особи, обрані на посади церковних старост, повинні були підпорядковуватись і звітувати духовному керівництву.

Поступово діяльність ктиторів все більше регламентувалась. Важливими кроками в цьому напрямі стали затвердження 17 квітня 1808 р. імператором Олександром І Доповіді Синода "Про збереження і прирошення церковної суми, та про переваги церковним старостам", а також "Інструкція церковним старостам", підписана Синодом 11 червня того ж року [3].

Згідно з цими документами, староста визначався як "повірений парафіян церкви, обрана із числа їх, довіри гідна людина, для зберігання і використання церковних грошей, і взагалі для збереження всього церковного майна" [3. -Арк. 4].

Проголошення волі парафіян стосовно кандидата на посаду церковного старости ще не було гарантією обрання. Необхідною була згода не лише парафіяльних священно - і церковнослужителів, але і затвердження єпархіальним архієреєм. До того ж, вибори мали проходити за посередництвом благочинного, обов'язок якого полягав у запобіганні упередженості з боку як парафіян, так і духовних осіб.

Строк повноважень церковних старост визначався в три роки. Кількість термінів, які могла займати цю посаду одна особа, не обмежувалась. Але обов'язковою умовою для продовження повноважень було не лише повторне обрання парафіянами і згода духовенства, але і проходження перевірки на предмет піклування старости про користь церкви, особливо ж приріст церковних прибутків у порівнянні із попереднім терміном. Отже, головним критерієм оцінки діяльності старости проголошувалось збільшення надходжень до церковної казни. При цьому заслугою старости вважались не кошти, отримані від жертвувачів, а лише "умноження прибутків, зроблене... господарськими засобами, турботливістю... і діяльністю".

Коло обов'язків ктиторів було досить широким. Зокрема до нього продовжував входити продаж свічок. У цьому старостам надавалась своєрідна монополія, оскільки заборонялось будь-яким іншим особам, навіть із причту, продавати воскові церковні свічки як в самих церквах, так і поруч з ними, за виключенням розташованих на ринках крамниць для оптового продажу. Якщо ж через хворобу чи відрядження ктитор тимчасово не міг виконувати своїх обов'язків, з метою запобігання збиткам церкви він мав передавати право продажу іншій особі, яка мала прийняти свічки "по записці", а пізніше подати церковному старості звіт. Зважаючи на матеріальну відповідальність, такі особи

обирались старостою, по-перше, з причетників або церковних сторожів, по-друге, за згодою священно - та церковнослужителів.

Старости мали наглядати за запалюванням свічок під час священно-нослужіння, а також за їх гасінням згідно з церковним статутом.

Важливим і відповідальним обов'язком церковних старост було збирання під час священнослужіння грошей від жертвувачів у гаманці або кружки, а також прийняття речей, "що служать для церковного використання".

Збирання ще одного виду надходжень - прибутків від розташованих на церковній землі крамниць, будинків, льохів, що здавались в аренду, теж було функцією церковних старост. Сама здача в аренду таких споруд також частково знаходилась в їхній компетенції. Але і тут діяльність старост перебувала під постійним і пильним контролем духовної влади, яка і приймала остаточні рішення. Коли московський міщанин Савва Растрепієв звернувся до Херсонського духовного правління з проханням підписати на два роки контракт про аренду розташованої на землі Херсонської купецької церкви крамниці бакалейних виробів, з правління надійшов указ священнослужителям і старості згаданої церкви, згідно з яким останні мали терміново розглянути цю справу і подати матеріали для затвердження [5, Арк. 1. -2зв].

Ктитори відповідали за економність витрат церковних грошей. Зокрема на них покладалось завдання купівлі потрібних церкві речей і продуктів - воску, червоного вина, борошна для просфор тощо. Для заощадження коштів рекомендувалось робити оптові закупки з таким розрахунком, щоб запасів вистачило принаймні на півроку.

Старости мали укладати підряди на ремонт церков. У цьому вони також самостійними не були і зобов'язувались питати згоди священнослужителів і почесніших парафіян. Коли ж планувались чималі витрати або виправлення вівтаря, згідно з Іменним указом від 21 березня 1799 року поставала необхідність отримання благословіння архієрея. Старости ж мали контролювати дотримання строків і якості проведення ремонту або виготовлення вівтаря. 20 листопада 1807 р. архієпископ Катеринославський, Херсонський і Таврійський Платон видав резолюцію на доповідь благочинного Маріупольських грецьких церков протопопа Петра Фщхелова. Останній передавав прохання ктиторів Мар'їнської Успенської церкви Леонтія Герасимова і Спірідона Павлова дозволити прикрасити золотом церковний іконостас, для чого вже були заготовлені матеріали і малася домовленість із майстром. З цього приводу Катеринославська духовна консисторія постановила, а архієпископ Платон затвердив: "Даби на майбутні часи у всіх тутешньої Єпархії церквах образа та іконостаси писані були з відома і розгляду Духовного керівництва, для запобігання такої, що може трапитись в тому, а особливо в поселеннях казенних неблагопристойності та неіс-кусного живопису, попередньо парафіянам де зустріньється така потреба укладати контракти з майстрами з відома і нагляду Духовних Правлінь, які зверх того випробувавши майстра, і затвердивши мистецтво його і контракт, повинні надсилати як самі контракти, так і приготовану живописцем ікону до належного розгляду в цю консисторію і очікувати від неї дозволу, без якого і роботи тим майстрам і парафіянам не починати" [2, Арк. 1]. Коли іконописець Лебедев, що підписав контракт на визолочення дерев'яного іконостасу Херсонської привозної Преображенської церкви і доповнення його новими іконами, не виконав роботу у встановлений термін, а написані ним ікони виявились такими, що не відповідали вимогам, протоіерей Рачинський звернувся до Херсонського духовного правління із рапортом. У відповідь правління зобов'язало священників Симеона Рачинського, Василя Чернявського і церковного старосту Івана Яндаловського викликати до себе Лебедева і наказати виправити ікони та закінчити роботу під їхнім наглядом. Коли ж іконостас буде завершений, про це наказувалось звітувати до правління для відповідної перевірки [4, Арк. 1-4].

Під контролем єпархіальних архієреїв знаходилося і влаштування церковними старостами будинків для священно — і церковнослужителів. Ці споруди, згідно з Іменними указами від 28 лютого 1718 р. і 29 жовтня 1722 р. зводились за рахунок

церковних грошей. Наглядати за вже існуючими будинками також були покликані старости.

Якщо на церковних землях знаходились лісові угіддя, старости мали контролювати використання деревини. Останню священно - і церковнослужителям дозволялось використовувати лише на власні потреби, і староста був повинен не допустити її продажу.

Ктитори зобов'язувались "дивитись за збереженням церковної суми, рівномірно і за чистотою церкви; піклуватись про цілість церковного майна" [3. -Арк. 4].

Зважаючи на це, була запроваджена система заходів, що мали запобігти можливості зловживань церковних старост і забезпечити постійний контроль за станом церковної казни.

Вступаючи на посаду, староста мав прийняти все церковне майно за описом, який був скріплений шнуром та печаткою консисторії або духовного правління, підписаний благочинним, парафіяльними священиками і попереднім старостою. Тоді ж староста отримував книгу для записів надходжень та витрат церковних грошей. Такі книги видавались консисторіями або духовними правліннями і також скріплювались шнуром та печаткою.

З часу вступу на посаду церковний староста разом із священно - та церковнослужителями ставав матеріально відповідальною особою. Він мав право брати собі в помічники інших осіб, але останні, на відміну від нього, вже не несли майнової відповідальності.

Щоб не допустити можливості приховування коштів, усі гроші від продажу свічок, від жертвувачів мали негайно опускатись в спеціально влаштовані скриньки. Ключі від них знаходились у самого старости, він же при бажанні міг їх запечатувати. Щоб контролювати старосту, скриньки обов'язково запечатувались і священнослужителями.

По завершенні кожного місяця ці гроші ктитор, у присутності причту і почесніших парафіян, мав виймати і перераховувати. Отримані суми записувались у згадані книги, причому надходження від продажу свічок, гаманцевого збору і різних внесків записувались окремо. Після підрахунку гроші передавались на зберігання до кладової або ризниці. І тут доступ до них взаємно контролювався церковним старостою та священиками. При цьому будь-кому з них заборонялось брати церковні гроші на збереження до своїх осель, а також використовувати на власні потреби. Заборонялось також без дозволу духовного керівництва віддавати церковні речі до іншої релігійної споруди та давати гроші в позику.

На відміну від прибутків, всі витрати мали записуватись ктиторм негайно, з позначенням дати, мети використання і отримувача грошей. По завершенні кожного місяця в присутності священно - і церковнослужителів, почесніших парафіян підбивалася сума витрат.

Всі особи, присутні при підрахунку надходжень та витрат за місяць, мали поставити свої підписи. Якщо церковний староста виявлявся неписьменним, записи за нього могли робити інші люди, яких він для цього запрошував. У таких випадках обов'язково мали бути присутні священно - і церковнослужителі, які відповідали за правильність записів.

Для запобігання зловживань була встановлена необхідність записів сум в книги надходжень та витрат не лише цифрами, але і прописом, причому треба було уникати будь-яких виправлень.

По завершенні кожного року, староста та причетники підраховували всі записані надходження та витрати, складали по наданій консисторією формі відомість, і разом із книгами передавали благочинному, який, після відповідної перевірки, книги повертав до церкви, а відомість передавав через духовне правління до консисторії. Там складалась загальна відомість для подання архієрею.

Така детальна регламентація всіх дій, пов'язаних з рухом грошей, була не випадковою і далеко не зайвою з огляду на інтереси державної влади. Мова йде не тільки про попередження зловживань, але і про усунення звичайної неухважності при веденні обліку,

яка викликала плутанину у звітах а іноді і тривалі розслідування. Кілька років тривала справа по скарзі ктитора Кам'янської Успенської церкви Федора Те-рещенка на священника тієї ж церкви Адама Ясинського. Як впливає із указу Новоросійської духовної консисторії Херсонському духовному правлінню, ктитор скаржився, що "хоч і виконував сію посаду з крайнім сумлінням, але оний священник Ясинський не допустив його до рахування церковних сум і відібравши у нього ключ сказав: "Не твоя справа", в книзі ж рахунковій, при надсиланні в Херсонське духовне правління писав, що йому було завгодно, а записи, що були у нього, Терещенка, видані через сільського писаря, про надходження і витрати [...] і без відома його і громади написав книгу, в якій надходження і витрати встановив так, яких зовсім не було, а зверх того нарахував на нього більше восьмидесяти карбованців дарма; лає його, називає плутом, шахраєм та іншими словами..." [1, Арк. і]. При розгляді ж справи Катеринославська духовна консисторія дійшла висновку, що корисних зловживань не було у жодної із сторін конфлікту. Підставою ж грубого поводження Ясинського було названо невнесення ктитором у книгу сум, отриманих від кількох парафіян. За свідченням сільської громади Кам'янки, "ці гроші він [Терещенко] отримав, але тоді ж в іншу витрату на церковні справи використав, не записав же в зашнурні книги по своїй простоті" [1, Арк. 17зв].

Контроль за діяльністю старост покладался, зокрема, на благочинних. Церковні старости на вимогу останніх повинні були надавати книги надходжень та витрат, свічки, які ще не були продані, а також церковну суму. Після кожної перевірки благочинні мали робити відповідні записи про їх результати, де, зокрема, позначались всі помічені порушення з боку ктиторів. Оскільки благочинні могли перевіряти церковних старост лише час від часу, постійний контроль за цими особами покладался на священно - та церковнослужителів. Вони були зобов'язані у випадках порушення старостами встановлених правил, недостатнього піклування про користь церкви доповідати благочинним. Якщо ж останні належним чином не реагували на такі доповіді, священно - та церковнослужителі отримували право звертатись безпосередньо до єпархіального архієрея.

При такому обсязі обов'язків і ретельному контролі за їх виконанням посада церковного старости була хоча і почесною, але досить обтяжливою. Особи, обрані на неї, фактично повинні були щоденно знаходитись при церкві, що, звичайно, перешкоджало заняттю іншими справами. З огляду на це Синод і звернувся до імператора з проханням надати церковним старостам ряд привілеїв.

Підставою для цього Синодом була названа відсутність для кти-торів тих нагород і пільг, які передбачались державними нормативними актами для виборних, ратманів, бургомистрів, старост, писарів та деяких інших: "А оскільки посада церковного старости по суті своїй не менш клопітка, і ревне виконання її не менше користі приносить громаді, як і всі вище означені громадські служби, то Синод по цим поважним причинам визнає потрібним призначити деякі нагороди церковним старостам за відмінні труди їх, і званню цьому присвоїти такі ж вигоди, які присвоєні посадам, що визначаються за вибором, щоб цими засобами спонукати як парафіян до вибору на цю посаду людей гідних, так і цих обраних до проходження її з ревністю, прилежанієм і безкорисністю" [3, Арк. 3].

Нововведення, запропоновані Синодом і затверджені імператором, для заохочення церковних старост передбачали, головним чином, не поліпшення їхнього матеріального становища, а отримання почесних відзнак.

Ктитори під час виконання своїх повноважень не повинні були залучатись до будь-яких інших виборних посад.

Церковні старости, діяльність яких по закінченні трирічного терміну визнавалась такою, що принесла чималу користь, мали отримувати від консисторії похвальний лист.

Ті ктитори, які будуть обрані на четвертий трирічний термін (не обов'язково підряд) мали бути представлені імператору для нагородження медалями, що носяться на шії. Обов'язковою умовою для отримання такої відзнаки було свідчення духовного

керівництва про значне збільшення церковних прибутків. Окремо було обумовлено, що цей привілей не поширюється на старост попередніх виборів. Перший трирічний термін для потенціальних кандидатів на отримання медалі розпочинався у 1808-1809 рр.

Синод пропонував, за прикладом бургомістрів, ратманів та міських голів, звільнити церковних старост від обов'язку надавати свої будинки для постою. Але імператором цей пункт затверджений не був. Таким чином, привілеї ктиторів були досить обмеженими в порівнянні з іншими виборними посадами. До речі, згідно з "Уложенєм про Імператорську Фамілію", від громади наказний виборний отримував 20 карбованців, староста та писар по 15, а сільський виборний 10 карбованців, крім того, вони звільнялись від усіх видів нарядів та робіт.

Зміни, що відбулись у статусі церковних старост у 1808 р., передбачали проведення нових виборів на ці посади на всій території держави. Чимало ктиторів було переобрано парафіянами на новий термін.

Джерела зберігають імена людей, які десятиліттями перебували на цих посадах, не лише сумлінно виконуючи свої обов'язки, а і власним коштом підтримуючи храми Божі. І, звичайно ж, спонукальна причина такої діяльності полягала не в тих обмежених привілеях, які запроваджувались рішеннями імператора та Синоду.

Джерела та література

1. Державний архів Херсонської області. Ф. 207: Херсонське духовне правління. Оп. 1. Спр. 501.
2. ДАХО. Ф. 207. Оп. 1. спр. 722.
3. ДАХО. Ф. 207. Оп. 1. Спр. 729.
4. ДАХО. Ф. 207. Оп. 1. Спр. 1163.
5. ДАХО. Ф. 207. Оп. 1. Спр. 1261.